

Krigsfangenskab og genforening

Breve fra Hans Fuglsang-Damgaard 1917-1920

Af Ida Balslev Willert

Hans Fuglsang-Damgaard er kendt for sit virke som biskop over Københavns stift fra 1934 til 1960 og for sin modige indsats over for jøder i Danmark under Anden Verdenskrig. Derimod er hans krigsdeltagelse og ophold i fangelejren Aurillac i Frankrig under Første Verdenskrig fra 1916 til 1919 ikke tidligere belyst.

Denne udgivelse fremlægger for første gang bevarede breve fra Fuglsang-Damgaard i Aurillac, og indtil afstemningsresultatet i Nordslesvig den 10. februar 1920 forelå. De første seks breve er skrevet til residerende kapellan i Århus Carl F. Wagner, og de giver foruden et stemningsbillede af sønderjydernes liv i lejren et indtryk af, hvordan breve og bøger, som han sendte til Fuglsang-Damgaard i Aurillac, bidrog til, at han opretholdt modet og håbet. Fuglsang-Damgaard brevvekslede i den sidste tid i lejren også med C.F. Wagners datter, Calina Wagner, og denne brevveksling fortsatte efter hans hjemkomst. I to af disse breve fra 1920 beskriver han oplevelsen af afstemningen i Sønderjylland i zone 1 den 10. februar 1920.

Hans Fuglsang-Damgaards (1890-1979) familie stammede fra en gård i landsbyen Ørsted i Nordslesvig. Han blev indkaldt til tysk krigstjeneste under Første Verdenskrig i begyndelsen af 1915, og under krigen gjorde han krigstjeneste på Vestfronten, hvor han var med til at udkæmpe krigen i skyttegrave i Flandern. Under det langvarige og blodige slag ved Somme i Nordfrankrig blev Fuglsang-Damgaard taget til fange i oktober 1916. Efter tilfangetagelsen kom han til fangelejren Aurillac i Sydfrankrig, hvor også andre sønderjyske krigsfanger sad. Lejren var oprettet på initiativ af den franske professor Paul Verrier,¹ og i 1918 var der henved 640 fanger fra Sønderjylland. Fuglsang-Damgaard opholdt sig i denne lejr indtil de sidste dage i marts 1919, hvor han sammen med sønderjyske krigsfanger rejste til København.

I Fuglsang-Damgaards privatarkiv på Rigsarkivet findes der i pakke 1 og 2 korrespondance mellem Fuglsang-Damgaard og residerende kapellan i Århus Carl F. Wagner (1871-1944) fra krigsfangenskabet. Brev-

¹ Jf. Hans Fuglsang-Damgaard: »Professor Verrier og Aurillac«, *Aurillac-Tidende. Aurillac-Foreningens Mindeskrift*, Haderslev, 1920, s. 4. Paul Verrier (1860-1938) var ekstraordinær professor i skandinavisk sprog og litteratur ved Sorbonne-universitetet i Paris.

vekslingen var kommet i stand på foranledning af den danske gymnastikdirektør i København Niels H. Rasmussen, som havde iværksat, at personer i Danmark korresponderede med sønderjyske krigsfanger.² Fuglsang-Damgaard beretter i sine breve om hverdagen i lejren, om julen og om Verriers besøg. Brevene er præget af længsel efter freden og efter en tilværelse, hvor dagliglivet på ny kunne leves. Fra Århus sendte C.F. Wagner til gengæld ikke kun breve, men også bøger til Fuglsang-Damgaard i lejren, hvilket, som Fuglsang-Damgaard giver udtryk for, var med til at holde modet og håbet oppe. Han omtaler Wagner som »Pastor Wagner« eller som sin »Ven«, og i et brev af den 27. februar 1919 til C.F. Wagners dater Calina Wagner skriver han, at han har gemt Wagners breve som »en Skat«.³ Flere steder i brevene nævner han ønsket om at studere teologi og blive præst. Han holdt gudstjenester i lejren og fungerede som tolk og sjælesørger for sine medfanger, som han omtaler som sine »Venner«. Fuglsang-Damgaard skriver i et brev til Wagner den 3. juni 1917, at han havde et »Bureau«⁴ i lejren, hvilket sandsynligvis har været en form for kontor, hvor han kunne forberede sig og studere. Politiske emner bliver ikke berørt i brevene, som blev censurerede og er stemplede af de franske myndigheder, og i et brev til C.F. Wagner den 21. oktober skriver han, at »Vi skal skrive med Blyant«.⁵ Desuden er der i arkivet bevaret breve fra Fuglsang-Damgaard til Calina Wagner fra tiden omkring afstemningen i zone 1 den 10. februar 1920.⁶ Fuglsang-Damgaard underskrev brevene med så forskellige underskrifter som »H. Fuglsang-Damgaard«, »Fuglsang«, »HFuglsang«, »HFuglsang-Damgaard«, »H. Fuglsang« og »Fuglsang-Damgaard«.

C.F. Wagners breve til Fuglsang-Damgaard kommenterer mestendels dagligdagen og krigens indvirken i form af vareknaphed. Han skriver blandt andet således til Fuglsang-Damgaard den 17. maj 1917: »Nu er Foraaret endelig ved at komme, Kastanierne har udfoldet Bla-

2 Om Hans Nielsen Rasmussens (1854-1924) indsats for sønderjyder i Aurillac, se Hans Madsen: »Gymnastikdirektør N.H. Rasmussen«, *Aurillac-Tidende* 1920, s. 6-8. Jf. desuden *Kristeligt Dagblad* den 7. november 1978: »Over 5.000 nordslesvigere blev krigsfanger 1914-18«. Se desuden Calina Wagners erindringer i Hans Fuglsang-Damgaard: *Fra skyttegrav til bispestol*, Frimodts Forlag, 1975, s. 117.

3 Fuglsang-Damgaards arkiv, 06997, 1, RA.

4 Sst.

5 Sst.

6 Calina Wagners fulde navn var Caroline Elisabeth Solveig Wagner (1900-1979). Fuglsang-Damgaard og Calina Wagner skrev sammen, mens han var i Aurillac og i tiden herefter. De blev senere gift den 30. juli 1926.

dene, og Bøgeskoven har det ejendommelige Skær, naar enkelte Træer udfolder de unge Blade paa de nederste Kviste, og de brune Knopper er tykke og ...⁷ til at briste – blot en Foraarsregn med Grøde, saa straalere alt i det skæreste grønne. Men uagtet vi nu gaar mod Sommeren, melder Tanken om den kommende Vinter sig. hvorfra skal vi faa Brændsel.«⁸ Også i et brev til Fuglsang-Damgaard den 26. august 1917 gav Wagner udtryk for bekymring over mangel på varer: »Nu er Høsten næsten forbi i Vestjylland, den er kommet godt i Hus, og Gud ske lov, det lader til, at vi kan klare os med Korn og Rodfrugter, thi nu er ogsaa Tilførelsen fra Amerika stanset.«⁹

I det nedenstående er stavemåde og tegnsætning gengivet efter de originale breve. Hvor der er afvigelser, har jeg søgt at gøre opmærksom på det i en fodnote. Der er ord i brevene, som er vanskelige at læse, hvilket er angivet i fodnoterne med tegnet »...«. Afsnittene i brevene er gengivet efter afsnit i de originale breve. Brevene er ikke offentligt tilgængelige, og de fleste citeres derfor i deres fulde længde.

Artiklen er opdelt i to afsnit. Den første del er den længste og indeholder breve af Fuglsang-Damgaard fra Aurillac til C.F. Wagner fra 1917 til 1918. I den anden og kortere del findes breve fra Fuglsang-Damgaard til Calina Wagner fra 1920.

Fuglsang-Damgaards breve til C.F. Wagner

Det første brev mellem C.F. Wagner og Fuglsang-Damgaard er Wagners brev fra den 15. februar 1917. Her præsenterede Wagner sig selv og sin familie og nævnte, at han havde været præst på Grønland. Han opfordrede Fuglsang-Damgaard til at skrive tilbage og foreslog selv at sende teologisk litteratur og skønlitteratur til ham i Aurillac.

Fuglsang-Damgaard svarede Wagner den 25. marts 1917. Her giver han udtryk for, at Wagners brev havde vakt glæde hos ham, og han henviser til Apostlenes Gerninger kapitel 16, 30-36, om Paulus' løsladelse fra fængslet i Filippi, hvilket udtrykker hans håb om fangenskabets ophør og længsel efter hjemmet. Han kommer desuden ind på pastor Peter Simonsen i Oksenvad, som konfirmerede ham i 1905, og som han omtaler som en »troende Præst«, og han nævner sit ønske om at blive præst. Efter konfirmationen begyndte Fuglsang-Damgaard

7 Wagner har skrevet et ord i brevet, der er vanskeligt at læse, hvilket er angivet ved tegnet »...«

8 Fuglsang-Damgaards arkiv, 06997, 1, RA. Stavemåden »hvorfra« er gengivet efter Wagners stavemåde.

9 Sst. Stavemåden »stanset« er gengivet efter Wagner.

som bekendt at uddanne sig til lærer, og han afsluttede uddannelsen fra seminariet i Rendsborg i 1911. Han tog studentereksamen i 1915 og læste en kort overgang teologi på universiteterne i Strasbourg og Kiel, hvilket han nævner i brevet.

Endvidere beretter han om deltagelsen i krigen og om tilfangetagelsen. Fuglsang-Damgaard skrev således til Wagner:

Kære Hr. Pastor Wagner!

Det er vel næppe muligt for mig at udtrykke den Glæde, som fyldte mit Hjerte ved at modtage og læse Deres kære Brev. De ved af egen Erfaring, hvor opmuntrende, livsvækkende Efterretninger fra Venner virker, og naar man saa føler Deltagelsen i Kærlighed og, hvad mere er, gensidig Forstaaelse i de Ting, som vedrører de aandelige, vil sige vort Livs højeste Goder, saa vækkes slumrende Kræfter i Sjælens Dyb, Længsel efter at være dette Venskab værd og en ny Beslutning, at arbejde paa sig selv, for ret at kunde være noget for den anden, for sin Ven, især for en ny Ven. Maa jeg kalde Dem min Ven? Og vil vi love os, gensidig at være noget for hinanden? Saa bliver det naturligvis Dem, som er den givende og mig, som er den modtagende Del. De har saa meget at give af Deres mangfoldige Erfaringer baade paa det ydre og, som jeg skimter igennem Deres Slutningsord, ogsaa paa det indre Livs Omraade, at De vil kunne styrke mine smaa, skrøbelige, svage Kræfter med Hensyn til Troen. De maa sandelig ikke holde Dem tilbage, men tværtimod tage rigtig fat. Jeg tror nok, at vi er enige i det store Spørgsmaal, som udtales og besvares fyldestgørende Ap. G. 16,30-36.¹⁰

Saa jeg begyndte, hvad De sluttede med. Mit Liv har – fraset den rædselsfulde Krigstid – ikke været saa rigt paa Afveksling som Deres. Jeg er født paa en større Gaard, fra hvilken min Familie har sit Navn, Fuglsang, i Oksenvad Sogn, en Mils Vej syd for Grænsen. Mit Barndomshjem er saa dejligt; og yndefuld¹¹ ligger det mellem

10 ApG 16, 30-36: »Så førte han dem udenfor og spurgte dem: 'I gode herrer, hvad skal jeg gøre for at blive frelst?' De svarede: 'Tro på Herren Jesus, så skal du og dit hus blive frelst'. De forkyndte nu Herrens ord for ham og hele hans hus. I denne sene natte-tid tog han dem med og vaskede deres sår, og umiddelbart efter blev han selv og alle i hans hus døbt. Så tog han dem op i sit hus og dækkede op for dem, og han og hele hans hus-stand jublede over at være kommet til tro på Gud. Da det var blevet dag, sendte embedsmændene retsbetjentene hen med den besked: 'Løslad de mennesker.' Fangevogteren meddelte Paulus dette: 'Embedsmændene har givet besked om, at I skal løslades. Gå nu ud og rejs bort med fred'.« Citeret efter den danske bibeloversættelse 1992.

11 Stavemåden »yndefuld« er gengivet efter Fuglsang-Damgaards brev.

Skov og Eng, og De kan godt forstaa, at mine Tanker saa ofte gaar paa Flugt derhen, at jeg med den Nattens Stjerne, som jeg ved skinner ind i vort Værelse derhjemme, saa tit sender en Hilsen. Jeg havde en troende Præst, som vakte det brændende Ønske i mig, at virke som han, og det er endnu mit Livs højeste Maal og Ideal. Jeg studerede i Strassburg og Kiel, maatte saa med i Krigen i Begyndelsen af 1915, og naar jeg nævner Navne for Dem som Ypres St. Eloi og Somme, hvor jeg blev taget til Fange i Oktober 1916, saa forstaar De, at jeg har gennemgaaet forfærdelige Tider. Jeg gider slet ikke vække disse Minder. Nu er jeg i det skønne Sydfrankrig, og jeg har det rigtig godt. Jeg har holdt forskellige Gudstjenester for mine Venner, som de har været glade for. Ellers studerer jeg, særlig Fransk, som jeg altid har haft stor Forkærlighed for, og her har jeg saa megen Lejlighed dertil. Ved Siden af dyrker jeg saa med de forhaandenværende Hjælpemidler Teologien og Skønlitteratur. Jeg vilde selvfølgelig være Dem meget taknemlig for teologiske Bøger, – især Filosofi, Eksegetik og nytestamentlig Sprogforskning – men jeg vilde glæde mig over alt.

Endnu en Gang mange Tak. Jeg beder Dem venligst at hilse Deres Familie. Guds Fred være med Dem og alle Deres kære. Han velsigne Dem for enhver venlig Tanke, som De skænker Deres Ven i det Fjerne.

De hjerteligste hilsener Deres HFuglsang-Damgaard.

Censuren ønsker 16 Linier paa hver Side.¹²

Den 7. maj 1917 svarede Wagner på Fuglsang-Damgaards brev og sendte ham samtidig teologisk litteratur. Desuden tilbød han at sende noder til gudstjenesterne og skrev: »Har De Orgelharmonium til Deres Gudstjeneste? Kan nogen spille? Har De Sangforening? Skal jeg sende Noder?«¹³ Han spurgte desuden Fuglsang-Damgaard om kirkelivet i Sønderjylland og om forholdet mellem grundtvigianere og Indre Mission. I den forbindelse omtalte han »Sognepræst Boesen i Oksenvad«,¹⁴ hvormed han hentydede til Ulrich Sechmann Boesen, som var biskop i Slesvig fra 1854 til 1864.¹⁵

¹² Fuglsang-Damgaards arkiv, 06997, 1, RA.

¹³ Sst.

¹⁴ Sst.

¹⁵ *Dansk præste- og sognehistorie* X, Haderslev stift, red. A. Pontoppidan-Thyssen, Århus 1977, s. 284-285. Pontoppidan-Thyssen har oplyst, at det kirkelige liv i Oksenvad blev tilført nye kræfter med Boesen. Om U.S. Boesen, se endvidere Carsten Jensen Petersen: *Slesvigske Præster*, Tønder 1938, s. 122-123 og 163.

Fuglsang-Damgaard skrev tilbage til Wagner den 3. juni 1917. Han udtrykker glæde over Wagners brev og mindes hjemmet. I brevet omtaler han U.S. Boesen som »P. Boesen«, hvilket sandsynligvis er en forkortelse for »Pastor Boesen«. I kirkelivet i Sønderjylland havde Indre Mission betragtelig indflydelse, og han nævner pastor Nicolaj C. Nielsen (1848-1932) i Sommersted. Det var nær ved Fuglsang-Damgaards hjem, og der havde han som barn og ung deltaget i missionsmøder og gudstjenester. Han giver udtryk for taknemlighed over brevene og for bøgerne, Wagner sendte, som han studerede. Brevet giver desuden et stemningsbillede fra situationen blandt sønderjyderne i lejren, og det lyder således:

Kære Ven!

En stille Søndagsaftentime sidder jeg alene med Deres kære Brev, som jeg havde ventet paa saa længe, ak saa længe. Ude fra Gaardspladsen lyder Kammeraternes muntre Latter – de er tiltrods for, at Længslen undertiden rører sig jo alle godt tilfreds og munter –; men jeg foretrækker Ensomheden, den jeg altid elskede saa højt. Ellers søgte jeg med Forkærlighed en saadan Sommeraften en stille Plet ved Dammens Bred bag mit dejlige Hjems Have, hvor de gamle høje Træer spejlede sig i de rolige Vande og saa Aftensolen glide ned i Vesterlide. Aa, det var saa stille, saa stille! Og saa drømte jeg om Fremtiden, om det Gode, som jeg ville udrette. Ak, det var Drømme! Og naar den sidste Straale lyste ud over Dammen, ja, saa ønskede jeg engang at slumre hen fredelig, som Sol gaar ned bag Lunden. Men hvorhen fortaber jeg mig? De ser, jeg er lidt af en Melankoliker. Her har jeg desværre ikke et saadant Skjul, hvor jeg kan gemme mig for hele Verden og være ene med Gud, men saa flygter jeg ind på mit Bureau, om jeg maa sige saa, og der er jeg jo i Aften i godt Selskab – jeg har Deres kære Brev.

Og det vækker Minder og Tanker. Jeg maa tænke paa Aandslivet derhjemme. Jo, P. Boesen har jeg tidt hørt tale om. Endnu stedse nævnes hans Navn med stor Beundring for hans Tro og Vid og Nidkærlighed. Men om det kristelige Liv, som blomstrer hos os, maa tilskrives ham, vover jeg ikke uden videre at besvare med ja. Efter det Liv, som han vakte, kom desværre saare tørre tider. Hvad der nu lever af virkelig Kristendom, er i mere eller mindre Grad knyttet til I. Mission. Men jeg holder ikke af saadanne Navngivelser, men søger og skatter Indholdet, ligegyldigt under hvilken Form det viser sig. Og jeg kan Gudskelov sige, at der spores meget virkeligt, ægte Liv, særlig iblandt Ungdommen. Jeg kender mange Venner, som i

Ungdomsarbejdet følger Olfert Ricard, hvem jeg personlig skatter højt. Jeg kan ikke blive træt af at anbefale mine Venner hans Bøger, som vi har næsten alle sammen. Jeg deler dette Synspunkt med min forhenværende kære Præst P. Simonsen. Nu i denne haarde Tid er Menigheden derhjemme i gode Hænder. Jeg tror, De kender Pastor Nielsen, den gamle nidkære Mand, som ikke kunde slaa sig til Ro efter sin Pensionering, men stillede sine store Evner i vor Menigheds Tjeneste. Han har mange Forbindelser i Danmark. De kan tro, han har en taknemlig Menighed. Hver Søndag er Kirken stuvende fuld. Ak, maatte Sæden falde i en blød Hjertebund, maatte denne ... bringe tusindfold Frugt til Guds Ære!

Ja, nu er der kun lidt Plads tilbage, og det allervigtigste kommer for kort. Jeg takker Dem saa inderlig for de mange gode Bøger, som jeg modtog sammen med Brevet. Jeg elsker mit Studium af hele mit Hjerte, og saa kan De forstaa, hvor dyrebare de er for mig. De hilser mig som gamle fortrolige Bekendte. Hjertelig, hjertelig Tak. Nu skal jeg nok skrive ofte, og saa taler vi med hinanden om alle de andre Spørgsmaal, som De opkastede i Deres Brev.

Og nu Guds Fred i Sjæl og Sind og hjertelig Hilsen til Dem og deres Kære. Deres HFuglsang.¹⁶

Det næste brev fra Fuglsang-Damgaard til Wagner er skrevet den 21. oktober 1917, og han indleder det med at omtale, at han var overanstrengt, og han kom ind på sit arbejde med sjælesorg blandt fangerne, som han omtalte som en betragtelig »Skare«. Det fremgår desuden, at han var optaget af Jakob Knudsens *Den gamle Præst* fra 1899. Endvidere berørte han sine planer om senere at studere teologi ved Københavns Universitet, og han bad Wagner sende en græsk ordbog. Fuglsang-Damgaards brev har følgende ordlyd:

Kære Hr. Pastor Wagner!

Af den paatænkte Lektüre af de fra Dem modtagne sidste Bøger er det ikke blevet noget endnu, dels paa Grund af mine Øjne, som trænger til lidt Ro efter mangfoldige Overanstrengelser, dels ogsaa fordi andre Arbejder har hindret mig deri. Der er jo altid meget at tænke paa, naar en saa stor Skare er – om jeg maa sige saa – betroet til ens Varetægt. Saa ønsker den ene dette, den anden hint, og Livsførelsen bliver lidt urolig. Men nu er det atter mere stille her, saa denne Uge vil bringe mig den fornødne Tid.

16 Fuglsang-Damgaards arkiv, 06997, 1, RA.

Jeg læste i Eftermiddag Jakob Knudsens Bog »Den gamle Præst!«¹⁷ Jeg betragtede den nærmest som Underholdningslæsning, men opdagede snart, at den var noget ganske andet, rig paa dybe Tanker og skønne Skildringer, en Bog som maa læses med anspændt Opmærksomhed og dyb Alvor. Jeg gad nok kende Forfatterens Liv samt religiøse og politiske Standpunkt lidt nærmere for at kunne forstaa alle de Tankesystemer, som han udvikler, begynder at udvikle, men ikke altid helt gennemfører. Hvem er den Person, som Forfatteren benytter som Talsperson for sine Anskuelser? Det maa da være den gamle Præst. Men man har svært ved at følge ham gennem tykt og tyndt. Man har somme Tider en Fornemmelse af, at han hylder den Grundsætning, at Maalet helliger Midlerne.

Med stor Interesse forfulgte jeg nogle Indlæg i Hovedstaden om Indførelse af et moderne Sprog i Stedet for Latin som man jo har gjort til Bifag. Det er mig ganske ubegribeligt. Er Latin Bifag ogsaa på Latinskolen? Der læses da ogsaa Græsk? Hvor læser man Hebraisk? Først paa Universitetet? Hvorledes er Studiegangen for en Theolog ved Københavns Universitet? Det er jo allesammen Spørgsmaal, som vil faa Betydning. Vil De skrive lidt derom? Har De en lille græsk Ordbog?¹⁸

Her er alt vel! Dybt hælder Aaret i sin Gang, Solen korter af sin Vej, men Guds Vældes Arm forkortes ej.

Kærlig Hilsen Deres Fuglsang-Damgaard¹⁹

To måneder senere var vinteren sat ind, og Fuglsang-Damgaard beretter i et brev til Wagner den 30. december 1917 om julen i Aurillac. Han havde prædikeret ved julegudstjenesten, og i brevet fortæller han om forberedelserne og fællesskabet mellem fangerne. Et eller flere navne på en gæst i lejren juleaften er strøget af censuren, hvilket nedenfor er angivet med tegnet »...« Fuglsang-Damgaard har i *Aurillac-Tidende* 1920 omtalt Paul Verriers besøg juleaften 1917,²⁰ og det er efter al sandsynlighed Verriers navn, der er slettet. Fuglsang-Damgaard takkede igen Wagner for brevene, som havde givet ham håb, og han bad Wagner om fortsat at skrive. Til sidst i brevet takker han for ordbogen, hvormed han muligvis hentyder til den græske ordbog, han ønskede i det ovenfor omtalte brev af 21. oktober 1917. Fuglsang-Damgaards brev lød således:

17 Fuglsang-Damgaard har anbragt citationstegn foran det første ord i *Den gamle præst*, men ikke efter det sidste ord. Det efterfølgende kolon er gengivet efter brevet.

18 Understregningen i »lille« er gengivet efter Fuglsang-Damgaards brev.

19 Fuglsang-Damgaards arkiv, 06997, 1, RA.

20 Jf. *Aurillac-Tidende* 1920, 3.

Kære Pastor Wagner!

I dag er det Aarets sidste Søndag. Jeg har atter og atter læst Deres dejlige Julebrev og i Stilhed bedt Herren min Gud om, at Han vilde opfylde deres Juleønske til mig og sende Guds Fred, som den fandtes i Fædrenes Barm, Guds Fred, som den fandtes i Frelserens Arme. Det er den Guds Fred, som overgaar al Forstand, om hvilken jeg saa inderligt talte til mine Venner Juleaften, og jeg er glad for at kunne sige Dem, at vi følte den dale dejligt og stille ned fra Himlen som den rene Sne, der ogsaa faldt denne Aften i Aurillac for at gøre Julen saa hjemlig og festlig som muligt. Det var en velsignet Juleaften, saa skøn, som jeg næsten aldrig har oplevet den. Herren gav mig Naade til at slaa på de rette Streng, saa alle Venner forsikrede mig, at de vilde mindes denne Aften som et af de skønneste Minder i deres Liv. Hjerterne var saa varme, og Broderkærligheden, som havde vist sig saa skønt under alle Forberedelser, udfoldede sig i hele sin Glands. Aa, maatte den altid være saadan, saa vilde Fangenskabets slet ikke føles som en Byrde. Men Hverdagslivet kommer jo snart og drager et Slør for selv de smukkeste Minder.

Jeg kunde have ønsket, at De havde været her med os under vort Juletræ. Vore franske og danske Venner kappedes om at gøre det saa straalende som muligt, og vi havde saa at sige Overflod af alt, baade af Mad og Drikke, Julepynt og Julekager. Ja, det er sandeligt en Naade af Gud, at vi i saadanne Tider, hvor hele Verden lider, maa føle os saa trygge. Gid vi alle mere maatte paaskønne det og blive mere glade og tilfredse. En særlig Feststemning kom om Aftenen ved vor kære Vens, ... Nærværelse.

Han havde medbragt rige Gaver, han glædede os i Juledagene med et smukt og spændende Foredrag om Auvergne, illustreret af talrige Lysbilleder, og frem for alt, han bragte nyt Haab og nyt Mod. Nu staar vi ved Aarets Slutning. Jeg takker Dem, kære, kære Hr. Pastor, for alt, hvad De har gjort for mig i dette forløbne Aar. De har spredt mange Skyer, som truede at spærre Blikket mod det høje. Deres Breve blev læst Gang efter Gang med altid den samme Glæde. Jeg beder Dem, tænk ogsaa paa mig i det kommende Aar. Skriv flittig! Men Dem og alle Deres kære give Gud et rigt velsignet Nytaar, rigt paa Naade og rigt paa Miskundhed²¹

Kærlig Hilsen Deres Fuglsang.

Mange Tak for Ordbogen!

Vi skal skrive med Blyant.²²

21 Fuglsang-Damgaard har afsluttet sætningen uden punktum.

22 Fuglsang-Damgaards arkiv, 06997, 1, RA.

På trods af de positive ting, Fuglsang-Damgaard fremhæver i brevene, oplevede han også, at krigen trak i langdrag. Det skrev han blandt andet i et brev til Wagner den 23. juli 1918. Wagner havde i et brev den 26. august 1917 omtalt for Fuglsang-Damgaard, at han muligvis ville søge præsteembede i Ødis sogn i Sønderjylland det følgende år,²³ og Fuglsang-Damgaard opfordrede ham til at søge stillingen. Brevet den 23. juli 1918 har denne ordlyd:

Kære Hr. Pastor Wagner.

Idag har jeg travlt med at skrive til Danmark. To Breve – saa at sige Forretningsbreve – har jeg allerede færdig for at træffe Aftale om Forberedelser til Julefesten. Tænk Dem, det er nu for mange fjerde Gang, at de skal fejre Jul i det fremmede, fjern fra deres kære. Allerede sidste Jul saa jeg mangan Familiefader græde under Juleprædikenen ved Tanken om Hustru og Børn, og det maa da blive vemodigere fra Aar til Aar. For denne dybeste og inderligste Længsels Glød kan selve Tiden ikke dulme. Men fra vore Venners Side sker alt for at gøre Julen festlig og glad, og Røde Kors har overalt stort Arbejde at gøre.

Nu til Vennebrevet. De har nu med friske Kræfter kunnet optage Deres Arbejde. Hvor jeg misunder Dem. Hvor jeg altid længtes efter at kunne optage den af mig saa elskede og attraaede Gerning. Og længere og længere skyder Maalet ud, nu næsten tre Aar. Tænk Dem, tre, tre fulde Aar. Kan De ikke nok forstaa og tilgive, naar Sindet undertiden bliver oprørsk, naar det utaalmodige Hjerte spørger: »Hvorfor og Hvorlænge endnu?«²⁴ Det bliver saa svært at koncentrere sig. Man kan slet ikke værges sig for de mange unyttige Bitanker, som gennemkrydser Tankegangen, og saa arbejder man snart her, snart der et Stykke. Man trænger til Adspredelse og aandelig Hjælp og Bistand. I Længden tror jeg kan intet Menneske hente alle Impulser til Arbejdet i sig selv. Man trænger til et Stød udefra. Tænk, nu har man ikke kunnet drøfte sit »Fag«, alle de tusind Spørgsmaal med en forstaaende Ven i tre lange Aar. Da kan De nok forstaa, hvilken uendelig Betydning, Deres Breve har for mig, Deres Bøger, om jeg endnu af og til havde et Nummer af et Fagtidsskrift, som De maaske selv læser. I denne Uge skal jeg nu begynde Studiet af de to sidste Bøger, som jeg modtog for faa dage siden. Hjertelig Tak kære Hr. Pastor. Jeg skal nok opbevare dem godt allesammen.

²³ Sst.

²⁴ Stavemåden »Hvorlænge« er gengivet efter Fuglsang-Damgaards brev.

Søg Ødis! Det er ikke saa langt fra mit Hjem. Saa skal De rigtignok straks besøge mig efter min Hjemkomst.

Hils alle Deres kære især ogsaa Deres Søn. Maaske bliver vi endnu Studiekammerater.

Kærlig Hilsen og Guds Fred! Deres H.Fuglsang-Damgaard²⁵

Tiden og livet i lejren har indvirken på sjælelivet, og det udfolder Fuglsang-Damgaard blandt andet i et brev til C.F. Wagner den 9. september 1918. Han indleder med at omtale to bøger fra Wagner, hvorefter han kunne bruge særligt den ene i sit arbejde i lejren. Det er sandsynligvis en bog om pastoralteologi, idet Wagner i sit brev til Fuglsang-Damgaard den 15. august 1918 havde nævnt, at han havde sendt en bog af »pastoralteologisk Art«. ²⁶ Man forstår, hvilken glæde og betydning, det kan have haft at have en »ven«, der sender en breve og bøger.

Kære Hr. Pastor Wagner.

Inderlig Tak for alt, hvad De har gjort for mig i den sidste Tid. De to Bøger har jeg modtaget og er meget glad ved dem, fordi de behandler Emner, som jeg i lang Tid ikke fik Lejlighed til at beskæftige mig med. Jeg finder i den ene ogsaa mangan gode Raad, som kan være mig til stor Gavn i min Gerning her. Saa takker jeg Dem samtidig for Deres kære Billede og venter nu med Længsel paa det lovede Brev.

Hvad skal jeg fortælle Dem om os henede? Det er jo en Prøvelsestid, om end ikke saa meget for det ydre, legemlige Liv, saa dog for alle Sider af det indre, især det aandelige Liv. Ak, hvor det er udsat for at sygne hen, at udslukkes og død. ²⁷ Der vil kunne skrives Bind om den Ulykke, Fangenskab medfører for Sjælelivet. Disse Mennesker vil blive haardelig skuffede, som ventede en Fremgang for Guds Riges Sag af Krigen og alt det, som den fører med sig, altsaa ogsaa Fangelivet. Og den simple Grund er den, at Egenkærligheden skyder i Blomst. Al Hensyntagen til Næstens Tarv kastes over Bord. Enhver tænker først og fremmest på sig selv. Naturligvis gives der rosværdige Undtagelser, men disse stadfæster kun desmere Reglen. En anden Grund er den megen Leddiggang, som medfører alt det elendige Kortspil og andre mere modbydelige

²⁵ Fuglsang-Damgaards arkiv, 06997, 1, RA.

²⁶ Sst.

²⁷ Sætningen er gengivet efter Fuglsang-Damgaards brev. Der skule sandsynligvis have stået »dø« og ikke »død« i brevet.

Ting. Man føler sig saa ensom og glæder sig derfor dobbelt, naar De sender en kærlig Tanke og rækker en kærlig hjælpende Haand. Jeg skal aldrig glemme Dem det.

Tak og Hilsen fra Deres hengivne Fuglsang.²⁸

Fuglsang-Damgaards breve til Calina Wagner

I sommeren 1918 hærgede den spanske syge i København, og den lagde beslag på C.F. Wagners tid. Epidemien klingede af i foråret 1919, selvom der var sygdomstilfælde senere i 1919 og igen i 1920.²⁹ Sidst på året 1918 overlod C.F. Wagner brevvekslingen med Fuglsang-Damgaard til sin datter. De skrev således sammen, inden han rejste fra Aurillac, og de fortsatte med at skrive efter hans hjemkomst.

Fuglsang-Damgaard blev som nævnt løsladt fra lejren i marts 1919 og rejste derfra til København. I efteråret 1919 var han begyndt at studere teologi ved Københavns Universitet, og han skrev om studierne til Calina Wagner. I andre breve til hende nævnte han, at han var kommet ind på Regensen, samt at han skulle fortælle om Aurillac i Studenter-samfundet.³⁰ Den 11. januar 1920 skrev han et brev til Calina Wagner, hvoraf det fremgår, at han havde fri fra studierne. Han har efter al sandsynlighed skrevet brevet, mens han var tilbage hos familien i Ørsted. Han omtaler i brevet, at han under opholdet var på besøg i Vonsbæk, som ligger 28 kilometer vest for Ørsted.

Fredstraktaten blandt de krigsførende parter blev ratificeret den 10. januar 1920,³¹ hvilket Fuglsang-Damgaard omtaler som »den 10.« i brevet. Endvidere nævner han, at »Rømningen« skulle være fuldført »den 22.«, hvormed han hentydede til den 22. januar, idet de tyske myndigheder skulle rømme afstemningszonerne, for ikke at påvirke vælgerne.³² Han nævner, at tidspunktet for afstemningen i zone 1 endnu ikke var fastlagt, og at det ikke kunne betale sig for ham at tage til København før afstemningen. Brevet lyder således:

28 Fuglsang-Damgaards arkiv, 06997, 1, RA.

29 Tommy Heisz: *Den spanske syge: da historiens mest dødbringende epidemi kom til Danmark*, København 2018, 30-31 og 334. Jf. endvidere *Fra skyttegrav til bispestol* 1975, s. 117.

30 Jf. et brev fra Fuglsang-Damgaard til Calina Wagner den 10. september 1919, Fuglsang-Damgaards arkiv, 06997, 2, RA. Se desuden breve fra Fuglsang-Damgaard den 30. september 1919 samt den 12. oktober 1919. Begge breve i Fuglsang-Damgaards arkiv, 06997, 1, RA.

31 Jf. Simon Kratholm Ankjærgaard: *Genforeningen 1920. Da Danmark blev samlet*, København 2019, s. 287.

32 Til debatten om rømningen, jf. *Genforeningen 1920. Da Danmark blev samlet*, s. 232-240.

Kære Frk. Wagner.

Til Deres Fødselsdag sender jeg Dem min hjerteligste Lykønskning med Bøn om alt godt for Dem i det nye Aar. Maa det blive en vel-signet og fornøjelig Dag for dem. Den skal utvivlsomt nok blive en glad Dag, da De har saa mange gode Venner og Veninder, som vil kappes om at gøre denne Dag til en virkelig Højtidsdag for Dem.

Hvor Tiden dog glider hastig bort! Nu er allerede snart Halvdelen af Januarmaaned³³ til Ende, og snart nærmer sig Dagen, da jeg skal bort. Det blev endnu ikke til noget med mine Rejser. Jeg var nogle Dage i Vonsbæk hos min Onkel og Tante, men havde det Uheld at blive saa forfærdelig forkølet, at jeg maatte holde mig i Sengen efter min Hjemkomst. Tilmed fik jeg saa stærke Anfald af Hovedpine, at jeg slet ikke har haft det godt. I den kommende Uge skal jeg tage til Flensborg for at raadføre mig med en Nervaløge. Denne nervøse Tilstand bliver i Længden uudholdelig, saa meget mere som den hindrer mig i at dyrke mine Studier. Det er jeg særdeles ked af.

Vi har nu i lang Tid næsten ikke kunnet træde ud i Forbindelse med Omverdenen paa Grund af stærke Snefald. Derfor sidder vi endnu i Uvished om Freden er blevet undertegnet den 10. Jeg haaber det virkeligen stærkt. Saa vidt Rømningen skulle være fuldført inden den 22. og vi vilde faa Afstemning i Begyndelsen af Februar Maaned. Jeg ved endnu ikke, hvor længe Afstemningen vil trække ud; men bliver det først i Februar, kan det vel næppe lønne sig at tage til Kjøbenhavn før efter Afstemningen. Muligvis kunde de Herrer derovre tage Hensyn til Afstemningen og vente med Begyndelsen af Forelæsningerne til dens Tilendebringelse. Det er altid ærgerligt at tage fat midt i en Forelæsning, og der er jo slet ikke saa faa at tage Hensyn til, og de er jo da – Sønderjyder. Men saa betænksomme er de vel ikke.

Hvor vil Glæden blive stor overalt i Norden, naar endelig Afgørelsens Dag kommer. Hvor har vi ventet. Men nu skal snart Sorgen vendes til Glæde.

Vi arbejder i denne Uge med Udgivelsen af vort foreningsskrift til Aurillac-Foreningen. Fritz Schmitz i Haderslev er ansvarshavende Udgiver. Jeg har skrevet to Artikler til det. De skal nok faa et.

Jeg har talt med Schmitz om Flygelet. Han siger, at det er umuligt at faa nogle. Prisen er svimlende, op til 30.000 Kr. Men skriv til ham igen, hvis De ønsker et under alle Omstændigheder. Kunde

33 »Januarmaaned« er gengivet efter stavemåden i brevet.

De ikke aftale at høre i Kolding for at drøfte sagen med ham? Jeg kan jo ikke træffe Aftaler. Alt bliver ganske voldsomt dyrt herovre.

Men endnu en Gang hjertelig Til Lykke. Alt godt! Venlig Hilsen til alle Deres H. Fuglsang³⁴

Fuglsang-Damgaard skrev igen til Calina Wagner den 14. februar 1920 fra Ørsted efter afstemningen, som han omtaler som »Den store Dag«. I brevet omtaler han, hvordan afstemningsberettigede ankom med tog til Sønderjylland inden afstemningen for at afgive deres stemme. Alle, som var fyldt tyve år og boede i eller var født i afstemningszonen, var afstemningsberettigede.³⁵ I zone 1, Nordslesvig, var der ved afstemningen et flertal på 75% danske stemmer.³⁶ Fuglsang-Damgaard omtaler afstemningsresultatet i Tønder, Aabenraa og Sønderborg, hvor der ved afstemningen var flertal af tyske stemmer.³⁷ Det fremgår af brevet, at den spanske syge igen havde vist sig i København, og Fuglsang-Damgaard omtaler sygdommen som »den spanske«. Selvom han er optaget af situationen i Sønderjylland, er han dog også opmærksom på livssituationen for brevets modtager. Mod slutningen af brevet tilkendegiver han sin omsorg for frk. Wagner, der også endte med at blive hans hustru.

Fuglsang-Damgaards brev af 14. februar 1920 lyder:

Kære Frk. Wagner!

Jeg siger Dem saa inderlig Tak for Deres sidste kære Brev. Jeg maa sige, at jeg atter gaar og venter paa en Hilsen fra Dem. Jeg bliver saa glad, hver Gang De tænker paa mig. Men jeg kan rigtignok ikke vente med god Samvittighed, naar det er saa længe siden, jeg skrev til Dem. Men De ved jo nok, hvad der ligger imellem. Den store Dag med alt den bragte med sig. Der var Forberedelser og det mange. Jeg kunde jo desværre paa Grund af mit Saar ikke tage saa aktiv Del, som jeg nok ønskede, men der var noget i Luften, som ingen kunde undgaa at blive oplivet ved. Tænk Dem, da vi saa det første Tog køre ind i Sønderjylland med de afstemningsberettigede fra Danmark. Dansk Lokomotiv og danske Vogne, fulde af straalende glade Mennesker, som viftede med Dannebrogssflag, saa det lyste ud over Landet. Sikken Glæde saa at modtage Gæsterne

34 Fuglsang-Damgaards arkiv, 06997, 2, RA.

35 Jf. *Genforeningen 1920. Da Danmark blev samlet*, 2019, s. 294.

36 Sst., 304.

37 Sst., 304.

deroppe fra i vort Hjem. Hele Byen var pyntet med Æresporte, Velkomsthilsener og Flag, Flag. Saa kom Dagen. Desværre var Vejret ret meget daarligt, ja vi har næsten aldrig oplevet sligt et Vejr. Men det satte ikke Modet ned. Over 90 % strømmede alligevel til Urnen, Resultatet kender De naturligvis. (Jeg var kun lidt ked af Tønder. Aabenraa og Sønderborg havde kun tysk Flertal paa Grund af den mægtige tilstrømning sydfra.) – Om Aftenen havde vi Fest i Skolen, den var smykket med et Væld af Flag og med Billeder af det danske Kongepar. Endelig var det kommet saa vidt, at Kejserens Billede maatte vige Plads for Landets og Folkets retmæssige Drot. Aftenen gik med Taler og Sang – og De kan tro, der var Begejstring i denne Sang, det var noget saa aldeles henrivende, som jeg aldrig har kendt mage til. Jeg hørte det her, Sønderjyderne kan synge. Rigtignok hjalp de danske Venner efter Evne. Jeg hørte Festtalerne og var glad over at have fundet Ord, som fandt Sangbund i Tilhørernes Hjerter. Senere talte jeg for Venner fra Fangenskabets, som var til Stede og for vore to Veteraner. Tænk Dem, vi havde den Glæde i vor Midte at se to af dem, som havde været med til at lide og stride for Danmarks Ære. De saa engang Dannebrog segne paa Dybbøls Flanker, hvilken Oprejsning for dem at maatte opleve den Dag, da Korsbanneret steg til Tops i Sønderjylland igen efter 56 Aar.

Hvad har De den 20de? Jeg vilde jo gerne være med, jeg længes rigtig efter at se Dem igen og Deres kære; men jeg ved ikke hvordan. Jeg skal til Lægen i næste Uge for at faa Munden gjort i Stand. Den er saa daarlig efter det frygtelige Slag, at jeg endnu kun kan tygge hvidt Brød, og dens ophovnede Tilstand generer mig ogsaa, naar jeg taler. Arret er meget rødt endnu, saa jeg ser lidt uhyggelig ud. Men det skal snart fortage sig. Jeg haaber bestemt, at De kommer til Kjøbenhavn, naar den spanske er forbi.

Venlig og kærlig Hilsen sender Dem Deres H. Fuglsang.

Min Fader var hos Lægen i Gaaar. Han begyndte pludselig at spytte Blod op. Tak for Boesens Biografi. Vi har i vor gamle Bedstemors Efterladenskaber et ...

Hvorledes gaar det med Deres Haand? Det gjorde mig saa ondt at De skulde have Smerter!³⁸

Fuglsang-Damgaard lader ikke til at have omtalt afstemningen i Sønderjylland i andre breve i arkivet. Han var de følgende år optaget af

38 Fuglsang-Damgaards arkiv, 06997, 2, RA.

studierne og afsluttede teologisk embedseksamen i 1923.³⁹ I 1925 blev han docent i systematisk teologi, inden han i 1933 blev stiftsprovst i København. I 1934 blev han biskop over Københavns stift, og dette embede bestred han som bekendt under endnu en krig, og først efter et kvart århundrede trak han sig tilbage i 1960. I 1975 udgav sine erindringer, og han valgte at kalde dem *Fra skyttegrav til bispestol*. Både titlen på erindringerne og de bevarede private breve tyder på, at han på trods af de mange dramatiske og betydningsfulde begivenheder, han siden oplevede, selv tillagde deltagelsen i Første Verdenskrig en ikke uvæsentlig betydning.

Summary

Captivity and reunification. Letters by Hans Fuglsang-Damgaard 1916-1920.

This article presents hitherto unreleased letters written by Hans Fuglsang-Damgaard (1890-1979) during his captivity from 1917 to 1919 and during the reunion of North Schleswig with Denmark in 1920. In the years to come, he became Bishop of the Diocese of Copenhagen. The letters were subject to censorship. They were stamped by the French authorities, and he does not touch upon political topics in them. They are currently located at Fuglsang-Damgaard's private archive at The Danish National Archives, Rigsarkivet, and are not easily accessible. Fuglsang-Damgaard was from Southern Jutland, and in 1915, he was drafted for German war service. In 1916, he was taken prisoner at the Battle of the Somme. He was in the prisoner-of-war camp in Aurillac in Southern France for Danes from Southern Jutland during the period between 1916 and late March 1919, at which point he returned to Copenhagen. In Aurillac he corresponded with reverend C.F. Wagner from Aarhus. In several of the letters, he writes that the letters from Wagner and the books that he received from him helped him to keep up his spirit and hope. He reports about Christmas Eve in the camp in 1917 and about the visit of Professor Paul Verrier. He writes that he held church services in the camp, and regarding the everyday life in the camp, he was a spiritual adviser for his fellow prisoners. He mentions that he studied Theology in the camp and that he wished to study Theology at the University of Copenhagen when the war would have ended. In the letters, he reminisced his home, and he mentions the

39 Jf. ph.d.-afhandling af Ida Balslev Willert: *En ny vej til det gamle evangelium. Hans Fuglsang-Damgaard og Oxford-gruppebevægelsen i Danmark*, Det teologiske Fakultet, Københavns Universitet, 2019 (publikation nr. 83), s. 32.

church life. The letters are characterized by a yearning for peace and a normal everyday life.

In the last part of his time in the camp, he exchanged letters with C.F. Wagner's daughter, Calina Wagner, and they continued to do so after his homecoming. He witnessed the vote in Southern Jutland in zone 1 the 10th of February in 1920, which he refers to in two letters from 1920 to Calina Fuglsang-Damgaard.